

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(5)/2025, 42-58

УДК: 398.1

DOI: [10.52754/16948874_2025_1\(5\)_5](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_5)

ТОПОНИМДЕРДИН МААНИСИН ИЗДЕП... (КИТЕПТЕРГЕ САЯКАТ)

В ПОИСКАХ СМЫСЛА ТОПОНИМОВ... (ПУТЕШЕСТВИЕ К КНИГАМ)

IN SEARCH OF THE MEANING OF TOPONYMS... (A JOURNEY TO BOOKS)

Усманов Амирбек

Усманов Амирбек

Usmanov Amirbek

изилдөөчү, ОшМУнун ардактуу профессору, АКШ

исследователь, почетный профессор ОшГУ, США

researcher, Honorary Professor of Osh State University, USA

journal@oshsu.kg

ТОПОНИМДЕРДИН МААНИСИН ИЗДЕП... (КИТЕПТЕРГЕ САЯКАТ)

Аннотация

Макалада автордун Кыргызстандагы жер-суу аттарынын келип чыгышы, алардын мааниси, алардын илимий китептерде жана мамлекеттик документтерде жазылышы тууралуу көз карашы чагылдырылган.

Ачкыч сөздөр: топонимика, этимология, Чаувай, Сүрмөташ, Кыргызстандын географиясы

В ПОИСКАХ СМЫСЛА ТОПОНИМОВ... (ПУТЕШЕСТВИЕ К КНИГАМ)

Аннотация

В статье отражен взгляд автора на происхождение топонимов Кыргызстана, их значение, а также их фиксацию в научных книгах и государственных документах.

IN SEARCH OF THE MEANING OF TOPONYMS... (A JOURNEY TO BOOKS)

Abstract

The article reflects the author's view on the origin of toponyms of Kyrgyzstan, their meaning, as well as their recording in scientific books and government documents.

Ключевые слова: топонимика, этимология, Чаувай, Сурьматаш, география Кыргызстана

Keywords: toponymy, etymology, Chauvay, Surmatash, geography of Kyrgyzstan

Киришүү

Кыргызстан төбөлсүз мамлекет болуп, өзүнчө түтүн булатып калганына чейрек кылымдан эбак ашты. Төбөлсүздүк арийне жер-суулардын аттарын эзелки калыбына келтирип, окуулуктарда жана илимий адабияттарда нака кыргыз тилинде жазууга дарчаны эмес, дарбазаны кенен ачты десек болот. Өкүнүчкө карай, андай мүмкүнчүлүктү жана эркиндикти биздин илимпоз- географтар пайдаланып, топонимикабызга бурмаланып кирген топонимдерди оңдоого даап киришише элек. Анан да, окумуштуулар кээ бир оронимдерди чечмелегенден мурда тоого, же капчыгайга, же булакка барып, аталыштын жаралышына түрткү берген айлана-чөйрө факторун изилдешпеген сыяктуу. Ал эми изилдешкен учурда айыл-кыштактардагы сөз баккан карыяларга жолукпастан, көчөдө жолуккан биринчи адамдан укканын жазып алуу менен чектелип тим болушкан. Минтип батыл айтууга эрктүүлүк жылдары жарыяланган илимий китептер, окуулуктар жана географиялык карталар негиз берет.

Бул пикиримди соңку чейрек кылымда Кыргызстандын географиясы, топонимикасы боюнча жарыяланган бир нече китепке таянып, өзүм тырмактай кезден билген жерлердин мисалында далилдеп бергенге аракет кылайын.

Жоорум-Түз. Кыргыз географтары бул тоону күң аялдай көрүшүп, ага кылбаган санатты кылып жүрүшөт. Мисалы, эрктүү өлкөбүздө акыркы 25 жылда чыккан эки илимий эмгекти барактап көрөлү.

«Кыргызстандын географиясы» энциклопедиялык окуу китебиндеги сыпаттама боюнча, Ярунтуз тоосу – Алай кырка тоосунун түндүк тармагы Чабай жана Пум сууларынын (Исфайрамсайдын оң куймалары) аралыгында кендик багытында 23 кмге созулуп жатат. Туурасы 7 км. Орточо бийиктиги 3100-3300 м, эң бийик жери (чокусу) 3670 м. Кыры негизинен тайпаң, анда-санда шиш чокулар кездешет, түндүк (туурасы түштүк -А. А.) капталы кыска, Пум суусунун капчыгайына тик түшөт, түштүк (туурасы түндүк – А.А.) капталы жантайыңкы, кокту колоттор кездешет. Соңку девондун доломит, акиташ теги, алгачкы карбондун оолиттүү, кремнийлүү жана бокситтүү акиташ кендеринен турат. Көмүр кендери бар... Жайыт. («Кыргызстандын географиясы», - Бишкек: 2004, 80-81-бб). Аталыштар китепте кандай жазылса, дал өзүндөй берилүүдө.

Жогоруда берилген мүнөздөмөгө ылайык, Ярунтуз тоосунун кыры жайык, түз, б. түндүк капталы кыска жана тик (ырасында эле Ярунтуздун түндүк бети 65-80 градус тик – А.А.), а түштүк капталы жантайыңкы, кокту-колоттуу, б. кен байлыктарынан акиташ жана көмүр бар экенин жадыңыздарда тутуп туруңуздар. Анткени, бул мүнөздөмө оронимдин маанисин чечмелегенде керек болот.

Эми «Словарь топонимов Кыргызстана» (- Бишкек: 2013) деп аталган көлөмдүү эмгекке кайрылалы. Анын түзүүчүлөрү Карыпбек Алымкулов - техника илимдеринин доктору, профессор, Юрий Павлович Беяков – доцент жана Ибраим Абдувалиев – филология илимдеринин доктору, профессор. Жүз гана нускада чыккан баалуу китеп басмага Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана Адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш этилген.

Беделдүү окумуштуулардын элегинен эленип, анан басмада чыккан эмгекте: Ярун-Туз (Жарун-Туз) = г., б. Кадамжайский р-н, б. жарым – половина, б. (тат.) ярым, ярты – половина, б. (каз.) жарты – половина, б. (турц.) уагim – половина + туз – соль, б. (турц.) туз

-соль, б. (алт., тув.) тус – соль = горы, состоящие наполовину из соли. (Аталган топонимикалык сөздүк, 488-бет).

Өйдөңкү чечмелөөнү кыргызчалачу болсок, Ярун-Туз (Жарун-Туз) ороними жарымы туз тоо же тоонун жарымы туз дегенди билдирет. Демек, тоонун тең бөлүгүндө туз бар болгону үчүн жергиликтүү эл аны Жарун-Туз деп аташкан, б. аталыш орус тилинин фонетикасына ылайыкталып, Ярун-Туз болуп жазылып калган деп тыянак чыгарсак жаңылбайбыз. Ал эми «Кыргызстандын географиясы» энциклопедиялык окуу китебиндеги сыпаттамада Ярун-Туз тоосунда кремнийлүү жана бокситтүү акиташ, ошондой эле көмүр кендери бар экени белгиленет да, ал эми оронимдин жаралышына себепкер болгондой туз жөнүндө кеп жок!

Бул китеп Кыргыз улуттук энциклопедиясынын башкы редакциясынын жетекчилиги астында жоон топ илимпоздор тарабынан даярдалып, 2004-жылы жарык көргөн жана китептин электрондук версиясы интернет желесине 2010-жылы киргизилгенин эске алсак, «Словарь топонимов Кыргызстана» китебинин түзүүчүлөрү Ярун-Туз (Жарун-Туз) аталышын чечмелөөдө «Кыргызстандын географиясы» энциклопедиялык окуулугундагы аныктамага таназар беришпегендей. Андан тышкары Жарун-Тузга жана анын өңөрүнө эзелтен жайлоого чыгып, жайыт катары пайдаланган Чаувай кыштагынын эли тоону кандай атаганына да кызыгышпагандай.

Албетте, элдик этимология топонимди талдаганда (чечмелегенде) тил илиминин канондорун жана тарыхый жагдайды эске албастан, сөздүн эне тилге уйкаштыгына, үндөштүгүнө, фонетикалык уйкаштыгына таянат. Ошон үчүн көөнө аталышка жаңы маани берип, трансформациялап жиберет. Бирок анткен менен топонимди изилдөө элдик географиялык терминдердерди үйрөнүүдөн башталуу керек экени талашсыз. Себеби топоним ошол ареалда жашаган элдин ата-бабаларынын байкоолорунун натыйжасы жана акыл парасатынын жемиши эмеспи. Ярун-Тузду (Жарун-Туз) жергиликтүү эл – чавайчылар (ооба, Чаувай кыштагынын эли өздөрүн чавайчы (чабайчы эмес) дешет) кыштактын төр жагындагы, тагыраак айтканда, Курчавайдын үстүндөгү аскар тоону Жоорум-Түз деп аташат. Ошондой эле тоонун үстүн (кырын) рельефинин өзгөчөлүгүнө карай Кичи-Жоорум-Түз, Катта (Чоң)-Жоорум-Түз деп экиге бөлүшөт.

Жоорум-Түз ороними өзү айтып тургандай, оронимдин биринчи бөлүгү кадимки таз жоруга, а экинчи бөлүгү - түздүк, түз жер менен байланышкан. Чавайчы туугандарым таз жоруну кэл жору деп айтышат. Испайрам өрөөнүнүн эли да кэл жору дешет. «Кыргызстандын географиясы» китебиндеги сыпаттамада тоонун кыры тайпаң же түз, тегиз деп мүнөздөлгөнү жана кыртышында туздун минералы – галит бар деп айтылбаганы эсиңиздерде болсо керек. Кырда мал жалагандай шорлуу жар-пар жок. Ошон үчүн Жоорум-Түзгө жайлоого чыккан койчулар пастан улоолоп туз ташып турушат.

Жергиликтүү элдин айтышынча, тоонун кокту-колотторунда мал тууса, же таш тийип, кайсы бир жандык (мал) өлсө, ошо замат кырдын үстүндө тарп издеген жорулар пайда болуп, каалгып уча башташат. Ушул себептүү тоонун үстүндөгү түздүктө жорулар көп дешип, Жоорум-Түз деп аталып кеткен экен. Бирок, жергиликтүү карыялар арасында бул түшүндүрмөгө ынанбагандар да бар. Алардын ырасташынча, Жоорум-Түздө жорулар көп деп айтканга эч негиз жок, себеби Чавай тоолорунда эмес, бардык эле жерде мал өлсө эле ошо тушта асманда кузгун-жорулар менен каргалардын чоң тобу пайда болору кадимки көрүнүш.

Эми топонимдин негизги компоненти болгон жорум сөзүнүн маанисин «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүнөн» карап көрөлү. Биз үчүн сөздүн семантикасы маанилүү болгондуктан, тарыхый реликт болуп калган илимий эмгектеги жору сөзүнүн этимологиялык аныктамасын төкпөй-чачпай окуп көрөлү: «Жору. Байыркы йагыр «далы» сөзү «жору» этишинде жор түрүнө келген. Түш жору деген учурда айтылчу бул жору этиши йагыр + ы курамынан келип чыгат. Анткени байыркы түрктөр, монголдор койдун далысын отко салып күйгүзүп, ошонун жаракаларынын таралышына жараша бир нерселерди чечмелеп айткан. Азыркы күнгө чейин далынын ар бир кырына, чуңкуруна, түз жерине карап, мал ээсинине «мунусу мындай, анысы андай болот экен» деп айтуучуларды жолуктурууга болот. Бир нерсени билүүнү байыркы бабаларыбыз далыга таянып жүргүзүшүнүн негизинде, далыны билгизген йагыр сөзүнө этиш жасоочу -ы мүчөсүн кошуудан йагыры сөзү келип чыккан. Анан ортосундагы г тыбышынын түшүшүнөн жоору түрү жаралып, созулма үндүүсү кыска үндүүгө айланышынан жору түрүнө келген» (Сейдакматов, 1988, б. 100).

Жору сөзүнүн этимологиясын билгенден кийин тоо жорулар көп болгондон эмес, башка себептен аталган болушу ыктымал деген ой туулат. Мен Жорум-Түзгө 2014-жылы чыгып, кыдырып көргөм. Биз Кушканадан тик кеткен жол менен Кичи-Жорум-Түзгө чыгып, анан төр жагы – Катта-Жорум- Түзгө барып, койчуларга жолукканбыз. Тоонун башы алакандай тегиз! Жорум-Түздүн үстүнө түйдөктөй булут чогулса эле, жамгыр жаап, бир саамда жамгыр карга айланаарын ошондо көргөм.

К. Сейдакматовдун өйдөдө аталган китеби колума тийип, жору (жоору) сөзүнүн этимологиясын окугандан кийин, жылына Жорум-Түзгө жайлоого чыккан, ошондой эле Жорум-Түздү коён жатагына чейин билген чавайчы карыяларга жолугуп, алардын ар бирине «Тоонун үстүндөгү тегиздиктин формасы кандай? Жорум-Түздү эмнеге окшоштурасыз?» деген суроо бердим. Алардын жообу сүйлөшүп алгандай окшош болду. Эки алаканын жайышып: «Алаканга окшош» деп айтышты. «Уйдун же койдун далысын окшошобу?» деген суроомо, саал ойлоно калып, берген жооптору мындай болду: «Эй, өзү! Чын эле алаканга окшош экени эч оюма келбептир...».

Ушундан улам кырдын үстүндөгү түздүктүн рельефи малдын далысына - жоруга (жоруга) окшош болгону үчүн Жорум-Түз деп аталган деп бүтүм жасай алабыз. Демек, тоонун аталышын жорулар менен байланыштыруу - элдик этимология. Тактап айтканда, жору (куш) сөзү менен жору (далы) сөзү фонетикалык жактан окшош болгону үчүн, сөздүн көөнө мааниси унутулуп калган.

«Словарь топонимов Кыргызстана» китебинин түзүүчүлөрү жергиликтүүлөр Жорум-Түз деп атаган тоону орус тилинде жазылып келген бойдон Ярун-Туз (Жарун-Туз) деп атап, ал эми эзелтен Сурма-Таш деп аталып келген сайды жаңыча Сүрмөташ деп атап, оронимдин маанисин чечмелөөдө «Кыргызстандын географиясы» энциклопедиялык окуулугунда Ярун-Тузга жана Сүрмөташка берилген аныктаманы таназар албай коюшкан жана элдик этимологияга да кызыгышкан эмес...

Эми сөз учугун улантып, Сүрмөташ оронимине токтойлу.

СҮРМӨТАШ – Исфайрамсай суусунун сол курамы. Кадамжай районунун аймагында Алай жана Коллектор кырка тоолорунун ашташкан жеринен башталат. Уз. 30 км, б. алабынын аянты 363 км², деңиз деңг. орт. бийиктиги 3400 м. Алабында жалпы

аянты 44,7 км² болгон 75 мөңгү бар, б. ирилери: Арчаконуш, Дугов. Эң ири куймасы – Топон (оң). Жылдык орт. чыгымы 5,78 м³/сек, эң көбү июнь – июлда, эң азы февраль – мартта байкалат. Негизинен кар жана булак сууларынан куралат. Сугатка пайдаланылат. Жээгинде Уракайың, Эгинжай кыштактары жайгашкан («Кыргызстандын географиясы», 205-б.) Китептеги Кадамжай районунун картасында да Сүрмөташ деп көрсөтүлөт (458-б.).

«Словарь топонимов Кыргызстана» сөздүгүндө бул гидроним мындай мүнөздөлөт (кыргыз тилине мен котордум – А.А.): Сүрмө-Таш = кичине дарыя, Ош облустунда, б. сурьма – пайдалуу кен, б. (перс.) *surma* – металл, б. (каз.) сурьма – химиялык элемент, күмүш сымал ак морт металл, б. (тат.) сөрмө – сурьма + таш, б. (түрк.) *taş* – таш – сурмалуу таш, сурмалуу руда. (Сөздүктүн 374-б.),

Жогорудагы эки эмгектеги Сүрмө-Таш суусуна байланыштуу маалыматтар тактоого муктаж. Биринчиден, бул дарыя жана анын башаты Баткен облусу түзүлгөндө (1999-жыл, 15-октябрь) Ош облусунун карамагынан чыгып, Баткендин амирине өткөн. (Жергиликтүүлөр Сурма-Таш суусун сай деп аташкандыктан, мен текстте сай терминин колдоном. Сөздүктө кичи дарыя деп белгиленет.) Экинчиден, илгертен Испайрам деп айтышчу. Атугүл 1920-1930-жылдаркы илимий эмгектерде Исфайрамга катар Испайрам, Испайран деп аталат. Үчүнчүдөн, ата-бабалары Испайрам өрөөнүн кылымдардан бери байырлап келген жергиликтүүлөрдөн «Испайрам дарыясынын сол куймасы Сүрмөташ деп аталат экен, ал кайда?» деп сурасаңыз, алар ийин куушуруп: «Сурма-Таш эмеспи?» деп сурашат. Ошондуктан, бул макалада мен Сурма-Таш оронимин колдоном. Төртүнчүдөн, Сурма -Таш сайында Уракайың деген кыштак жок. Ырас, 1938-жылы Мелик-Сууда вольфрам кени иштетиле баштагандан кийин, өзгөчө, 1940-жылы сырттан жумушчулар көп келип, Эгин-Жайдан өйдөдөгү Өрүктө, Туура-Кайында, Мелик-Сууда таштан алачыктай кепе тамдарды курушуп, жашап калышат. Алардын бир тобу, анын ичинде Алайдан «эмгек фронтуна» деп сүрүлүп келген аялдар атайын курулган жатаканаларда жашашкан. Ошон үчүн сай бою Миң-Кепе деп да аталып кеткен. Эгин -Жайда 4 га чамалуу түз жери бар. Мелик-Суу кенинде иштегендер курган таш кепелер жана тамдардын чалдыбары бүгүн да бар. Эгин-Жайда кен ачылганга чейин 20 түтүндөй эл жашаган. 1944-жылы Мелик-Суудагы вольфрам кени жабылгандан кийин эгин-жайлыктардын эмгекке жарамдуу эркектери Өрүк, Мелик-Суу, Туура-Кайында таш кепелерде жашаган жумушчулар менен чогуу Чаувай кыштагына көчүшөт. Себеби, 1942-жылы ишке кирген Чаувай сымал кени өндүрүштү кеңейтип, жумушчуларга муктаждык күчтүү болгон. Ошентип, 50-жылдардан тартып эгин-жайчылар ата-бабаларынан калган там-жайларын жайлоого чыкканда гана пайдаланчу болушкан.

XXI кылымдын башында Сурма-Таш өрөөнү мамлекеттик корукка айландырылып, территориясында эл жашабайт. (Баса, Кыргызстандын топонимикалык сөздүгүндө Эгин-Жай өзөн деп жаңылыш көрсөтүлөт. Аталыш айтып тургандай, Эгин-Жай өрөөндөгү эгинтегин эккенге ылайыктуу жападан жалгыз көрүнүктүү жай, жалаң, жайык, түздүк. Аянты 4 га чамалуу. –А.А.). Ушул себептүү Кадамжай районундагы айыл-кыштактардын тизмесинде тарыхый эки кыштак киргизилбеген. Бешинчиден, испайрамчы кыз-келиндер менен аялдар каштарын карартуу жана көзгө сүртүү үчүн өткөн кылымдын 50-60-жылдарына чейин пайдаланып келген минералды сүрмө таш эмес, сурма деп аташканын байбичелер менен аксакалдар тастыкташат.

Эгер сурманы бир заманда Алай тоолорун байырлаган ата-бабаларыбыз сүрмө же сүрмө таш деп аташкан деп боолголочу болсок, анда сүртмө таш деп аташса керек эле. Сүр, сүрт сөздөрү мааниси жагынан жакын. Бирок, сурманын талканы кашка, кирпичке жана көздүн үстү-асты жагына эндик-упа сыяктуу жука кылып сыйпалат же аябагандай этияттык менен сүртүлөт. Сүрдүрүлбөйт. Мындай логикадан алганда, талканы косметика үчүн майдаланып колдонулган минералы мол өрөөн Сыйпа-Таш деп аталмак.

Ырас, орус, англис тилиндеги этимологиялык булактарда сурма - сурьма терминдеринин башатында түрк сөзү жатканы айтылат. Мисалы, «Этимологический словарь русского языка» сөздүгүндө сурма, сурьма термини осмон түрктөрү менен крым татарларынын *sügmä* «сурьма» деген сөзүнөн орустарга келгенин, ал эми сөздүн уңгусу *süg* «красить» (сүрт, боёо) экени, татар тилинде *sögmä* «сурьма» деп айтышаары В. В. Радловго (Радлов 4, 829 и сл.) шилтеп түшүндүрүлөт (Фасмер, 3 т. 1987, б. 809). (Фасмердин беш томдук сөздүгү немис тилинде 1950-1958-жылдары чыгып, орус тилине советтик окумуштуу О. Н. Трубачёв тарабынан которулат жана толуктоолор менен 1964-1973-жылдары жарык көрүп, кийин да үч жолу басылган). Ошентип Радловдун түшүндүрмөсүн кармансак, сурма – бул эндик, упа жана каш-кирпик, чач боёо үчүн колдонулган боёк. Башка көрүнүктүү орус түркологу Л. З. Будагов (1812-1879) түзгөн сөздүктө осмон түрктөрү кирпич боёгон боёкту сурмэ деп, ал эми татарлар сурманы колдонуу максатына карай көз сүрмэси жана тиш сүрмэси деп бөлүшөрү айтылат (Будагов, 1869 -1871, б. 644). Татар тилинде сөрмэ – зат атооч. 1. Сурма (бетмай, крем, боёк). 2. Сурьма (минерал, химиялык элемент). Сөздүн этиши сөрмэ тарту, сөрмөлөү. Казак тилинде бул эки зат тең сүрме. Сурма койуу казакча сүрме жагу.

Орус лексикографтары арасында сурьма, сурма сөзү орус тилине перс тилиндеги *surma/sourme* (металл) сөзүнөн келген деген көз караштагылары да бар. Мисалы, Д. Н. Ушаков (1873-1942), А. Н. Чудинов (1843-1908). Бирок, сурма/сурьма сөзү орус тилинин лексикасына түркий тилден XVII кылымда киргени жана илгери орус аялдары сурма менен чач, каш, ал эми эркектер сакал-муруттарын боёгону жөнүндө маалыматтар орус тилинде жетерлик. Эгерде терминдин колдонуу тарыхына көңүл бурсак, алгач сурма деп талкан же упа, бетмай сыяктуу боёчу (сүртчү) зат – кадимки сурма аталганын, ал эми илим-билимдин өнүгүүсү сурма менен өңү ак күмүш сыпат химиялык элемент же жарым металл – сурманы айырмалап, сурьма деп жазыла (айта) баштагандай. Минтип айтууга илинчек да бар.

Сурма (сормэ) сөзү перс тилине түрк тилинен кирген деген гипотезаны иран илимпозу Мухаммад Хасан Дустун «Перс тилинин этимологиялык сөздүгү» да ырастайт. Сөздүктө бул сөз түрк тилиндеги *sügmä* сөзүнөн алынганы, сөздүн уңгусу *süg* – сыйпоо деп көрсөтүлөт (М. Хасан Дуст, 2014, б. 1724-1725-бб.). Сыйпоо сөзүнүн синонимдери: сүртүү, шыбоо, сүйкөө, майлоо, боёо... Перс, анын ичинде тажик тилинде сурма сөзү (сормэ) кыргыз тилиндегидей эле эки мааниге ээ. «Большой персидско-русский словарь» боюнча, *سرمه* [сормэ] – сурьма, коллирий (для подведения глаз). Көрүнүп тургандай, сурьма – ак күмүш түспөл металл сурьманын минералы, ал эми коллирий - көздүн айланасына сыйпалчу эндик, упа, карандаш. Илгери медицинада коллирий суюк жана кургак же талкан түрүндө болуп экиге бөлүнгөн. Иранда коллирий эки түргө бөлүнөт: сурма жана санг-е-сурма (сурма таш, сурманын ташы).

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанисин түшүндүргөн сөздүктө: СУРМА. Кирпиктин үстү жагынан кыдырата бойлоп көрк берип турган ичке назик жик. Сурма көз. Көзүнүн сурмасы бар. СУРМА II сурьма менен бирдей. Техникада жана медицинада колдонулуучу күмүш түстүү морт металл. Күмүш, калай, сурьма, сымап жалтырак, Кымбат металл бизден чыгат жаркырап (Токомбаев). 2. Кашты, кирпичти, чачты карартып боёй турган боёк (Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010, б. 1107-б.). 50 миң ашуун сөз жана сөз айкаштыгы камтылган калың китепке сурманын төмөнкү эки мааниси кирбей калган: «СУРМА I жерг. эчкинин көз үстүнөн каш сымал кеткен кара түстөгү изчеси, б. СУРМА II түшт. 1. Жалбырагын жанчканда көк боёк чыга турган өсүмдүктүн аты. 2. Ошол өсүмдүктөн алынган боёк» (КТДС, 2009, б. 828). Эчкинин көзүнүн үстүндөгү каш сымал сурмасы ак жана ала эчкилерде өзгөчө даана байкаларын элетте чоңойгондор жакшы билишет. Ошондуктан, сурма сөзүнүн бул мааниси «Кыргыз тилинин сөздүгүнө» кирсе ашыкча болмок эместир.

Түшүндүрмө сөздүктө сурма менен сурьма сөздөрүн синоним деп кароо тарыхый жактан алганда туура эмес деп ойлойм. Ырас, кыргыз тилинде алтын (хим. символу Au), күмүш (Ag), жез (Cu), темир (Fe), коргошун (Pb), калай (Sb), (B), сымап (Hg), сурма (Sb), күкүрт (S), коло сөздөрү XX кылымга чейин эле кеңири жайылганын фольклорубуз тастыктайт. Бул заттардын минералдары табигый түрүндө кандай болорун, алардын химиялык касиеттерин дасыккан зергерлер менен кексе темир усталар билишпесе, калың журт бейкабар болушканын моюнга алышыбыз зарыл. Илимий булактарда коргошун - жумшак, чоюлууга ийкем, ак күмүштөй жылтырак көк боз түстөгү минерал, сурьма - түсү күмүш сымал көгүлтүр минерал, графит - өңү кара, металлдай жылтырак минерал деп сыпатталат. Коргошун менен сурьманын минералын билбеген адам аларды ажырата албашы ыктымал. Бирок, сурма табигый да, колдо да жасалган эндик, боёк экенин кыргыздар эзелтен билишкени эч кимде күмөн туудурбастыр. Бүгүн чөлкөмдөгү мурдакы советтик республикаларда өз колу менен сурма жасаган катын-калалар балким жокко эседир. Андай дегенибиз менен, Кеңеш бийлигине чейин Орто Азия менен соода-экономикалык жана маданий жактан тыкыс байланышта жашаган Ооганстан, Индустан элдеринде сурманы ата-бабалардан калган жөнөкөй жол менен жасаган үй-бүлөлөр, ширкеттер азыр да бар. Алар сурьманын сульфиди - антимонит (Sb_2S_3) жана коргошундун сульфиди – галенитти сурма катары пайдаланылат. Индиянын базарларында көп учурда галенит «сурма таш» деп сатылат.

Мисалы, Ооганстанда сурма эндигинин төрт түрү бар. Аттарчы- соодагерлердин айтымында сурманын эң мыктысы Бадахшан жана Горбанд тоолорундагы сурма таштан же антимониттен жасалат. Бакмалдай өңү кара сурма Бадахшандын жеңил, породасы нымдуу сурма ташынан жасалып, «ысык» келгендиктен, ал көздү ысытуу үчүн кыш мезгилинде пайдаланылат. Горбанддын сурма ташы Бадахшандыкына салыштырмалуу оор жана «куркак» болгондуктан, «суук» делип, күн жылуу мезгилде пайдаланганга ылайыктуу. Сурманын аталган эки түрүнүн тең дарылык касиети бар, айрыкча шамалдан, чандан, булганч абадан көз сезгенип калганда көзгө шыпаа. Ушундан улам Түштүк Азияда сурманын талканы менен бетмайын аялдарга катар эркектер да көздөрүнө коюшат жана жети атасынан бери сурма жасаган үй-бүлөлөр бар.

Ооганстанга коңшулаш Индиядан жана Пакистандан алып келинген сурмада сурма таштан (сурьманын минералы же антимонит) жасалган сурмадагыдай касиети жок.

Андагы сурма өрүктүн данегинин сөөгүн жыгачтын көмүрүндө күйгүзүп жасалат. Ал эми ооган сурмасы кылымдардын кыйырынан бери келаткан ыкмада жасалат. Адегенде сурма ташты курамындагы кошундулардан бөлүп алуу үчүн аны алоолоп күйгөн отко салышат. Андан соң тазаланган сурма таштын кесектери жез жанчуурда майдаланып, ошол талкан кайра-кайра эленип отуруп, анын эң жумшагы уйдун майын эритүүнүн натыйжасында бөлүп алынган түсү алтын сымал суюк майга аралаштырылып, сурманын бетмайы жасалат. Мындай сурмада коргошундун сульфиди – галениттен жасалган сурмадагыдай коргошун болбойт.

Индиянын түндүгүндөгү 1 миллион калктуу Барели шаары дүйнөдө сурма өндүрүшү менен белгилүү. Барелини «Сурма шаар» деп да аташат. Ал жерде сурма жасоо үчүн Ооганстандан алып келинген сурма таштын (сурьма) минералы пайдаланылат.

Ушинтип косметикалык сурма менен сурьманын (Sb) орчун айырмасы болгондуктан, бул эки затты окуулуктарда, илимий эмгектерде, маалымат булактарында чатыштырбай жана синоним дебестен, сурма жана сурма таш (сурьма) деп бөлүп жазуу керек.

Сурьма, сурма сөздөрүнүн айырмасын тактап алган соң, узуну 30 чакырымдай өрөөндүн Сурма-Таш деп аталышынын жөн-жайына сарасеп салалы. Өрөөндүн аты кимде да болсо «өрөөндө сурма болгону үчүн ушундай аталып калгандыр да» деген ойду жаратары калетсиз. Чын эле ошондойбу?

Испайрам өрөөнүнүн эки кашатындагы кыштактардын эли да оронимдин жаралышын сурма ташка (амонитке) байланыштырышат. Муну улуу курактагы ондогон адамдар (алардын ичинде геологдор) менен өткөргөн сурамжылоом көрсөттү. Алардын ичинен 60 жаштагы Айбек Балтабаев аттуу бир гана респондент (Кызыл-Кыядагы тоокен техникумун пайдалуу кендерди иштетүү адистиги боюнча бүткөн) өрөөндү изилдеген геологдор Сурма-Таштын сурьмасы деп алып келинген минералды көрүшүп: «Бул графит турбайбы!» дегенден кийин ороним кайдан жаралганын түшүнгөнүн айтты. Графит минералы борпоң, жумшак болгондуктан, көмүр сыяктуу колго, кагазга жеңил жугат. Ошондуктан аны карандаш иретинде да пайдаланса болот.

Өткөн кылымдын 30-жылдары геологдор Сурма-Таш ороними сурьма минералына байланыштуу болсо керек деп боолгошуп, сайдын төрүндөгү кендүү жерди изилдемек болушат. Ал үчүн өздөрүнө сурма таш бар жерди жакшы билген темир уста Абдыкерим Кадыр уулун жол көрсөткүч кылып алышат. Уста Абдыкерим геологдорду Сурма-Таштын төр жагындагы Топон жылгасына (деңиз деңгээлинен 3500 м бийикке) ээрчитип барат. Топондун суусу Сурма-Таш суусуна кошулат. Геологдор уста алып барган жайдан сурьманын рудасын эмес, түзүлүшү сурьманын минералы - антимонитко окшош графитти көрүшөт. Ушинтип Испайрам өрөөнүндөгү аялдар графитти майдалап, күлүн сурма катары пайдаланышканы айкын болот. Аларга жол баштап барган Абдыкерим Кадыр уулуна геологдор акысына жаңы өтүк беришкен (маалыматчы - Маматов Мурзапааша, 80 жашта). Топондогу кендүү жай 1953-жылы геологдор тарабынан толук изилденип, графитине илимий мүнөздөмө берилген (Топон оронимине макалада дагы кайрылабыз.)

Жогоруда айтылган жүйөлөрдөн улам сурма минералын сүрмө деп, өрөөндү Сүрмө-Таш деп жазуу жаңылыштык деп санайбыз.

Аялдар каш – кирпичтерин сурмадан тышкары осмо менен да боёшкон. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө осмо сөзүнө орун берилип, осмо кой- / осмо таш *диал.* деп толукталат. (Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү», 2009, б. 386) Береги сөз менен тааныштыгы жок адамга «Демек, осмо таш бар болсо, осмо өсүмдүк эмес жана ташты жанчып гана талканын эндик-упа иретинде колдонуу мүмкүн...» деген ой келери калетсиз. 1967-жылкы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндөгү» аныктама боюнча: «ОСМО зат. Козу кулактын жалбырагына окшош жапыз өскөн өсүмдүк жана анын жалбырагын эзүү жолу менен алынган кочкул жашыл түстөгү каш боёчу суюктук. [Урия] осмо коюлган кашын серпип, алтын каптаткан тишин жаркылдатып көрсөтөт (Бейшеналиев)». 2010-жылы чыккан («Кыргыз тилинин сөздүгүндө» осмо термини кыргыз фольклорунда кеңири жайылып, «Манас» эпосунун С. Орозбаков айткан вариантында жана сүйүү ырларында жолугары белгиленет: Кара кашы осмолуу («Манас»), б. Оромол салган башыңдан, Осмо койгон кашыңдан («Сүйүү ырлары»). «Элдик ырлар» анатологиясында «Осмо - кыздар кашына коюп, кашты карарта турган чөп» деп түшүндүрүлөт. Албетте, «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн» даярдаган окумуштуулар алдагы сөздөрдү «Түшүндүрмө сөздүктөгү» сөздөр менен чагыштырып көрүшсө, мындай суроо жаралмак эмес.

32 миңге жакын сөз камтылган «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн» жалпы редакциясын жана басмага даярдоо ишин белгилүү илимпоз К. Коңкобаев жалгыз бүткөргөн. Анткен менен, жалгыз илимпоздун эмгегиби же бир нече илимпоз жарнакташыбып бүткөргөн ишти, жоопкерчилиги бирдей деп ойлойм. Диалектологиялык сөздүктүн 828-бетинде сурмага берилген II түшүндүрмөгө, ошондой эле К. Карасаев түзгөн орфографиялык сөздүктөгү аныктамага тактоо, кошумча.

Диалектологиялык сөздүктө сурма деп көрсөтүлгөн өсүмдүктүн аты сурма эмес, осмо. Барпы апыздын ырында айтылган осмо.

Бетеге кетет, бел калат,

Бектер кетет, эл калат.

Осмо кетет, каш калат,

Оомат кетет, баш калат.

Демейде осмонун жалбырактарын күнөс жерге коюлуп, бир аз соолугандан кийин пиялага эзилет. Осмонун жалбырагын эзгенде (жанчканда эмес) бөлүнгөн маңызы - суюк көк боёк да осмо деп аталат. Аялдар осмонун жалбырактарын кургатып, майдалашып, талканын сактап коюшуп, аны кыш айларында ченеп кайнатып, каш-кирпиктерин, көздөрүнүн сурмасын боёшкон. Жаш осмо чөптүн маңызынын майда тамчысы көзгө кирип кетсе, кычкылдыгы көздү ачыштырып, чылпакты сүрүп чыгат.

Кыргызстандын түштүгүндөгү шаарга жакалаш кыштактарда кургак осмонун талканына сурма таштын күлү, графиттин күлү, уйдун чарым майынан эритилип (дистилляция кылынып) тазаланган суюк май сыяктуу ингредиенттер кошулуп, аралашма камырдай ийленип жасалган зат да сурма деп аталып, косметика катары мурдатан колдонулуп келген. Осмо Кыргызстандын түштүгүндө азырга чейин өстүрүлөт, бирок мурдакыдай көп эмес арийне. Осмону кыз-келиндер көздөрүнүн сурмасына, каш-кирпиктерин боёш үчүн колдонгон. Осмо тууралуу улуу манасчы Сагынбай Орозбаковдон мурда Арстанбек Буйлаш уулу (1824-1878) «Тар заман» поэмасында ырга салган.

Кымкап кийген кыздардын
Тал-талдап өргөн чачтары,

Осмо койгон каштары
Түйдөктөлүп жүн болду (Тар заман.

<https://ruhesh.kg/ky/category/show/news/3001/arstanbek-buylash-uulu-tar-zaman>)

Бул эки мисал осмо эндик иретинде Түндүк Кыргызстанда XIX кылымда белгилүү болгонун күбөлөйт. Мисалы, Ат-Башы аймагында кечээ жакынга чейин кыз-келиндер сарымсактын куурайын күйгүзүп, күлүн осмо дешип каш-кирпиктерине коюшкан (белгилүү журналист, 52 жаштагы Кубат Оторбаевден жазылды). Бул алардын осмө чөптү билишпей калганына байланыштуудур. Бирок Совет бийлиги орногонго чейин Чыгыш Түркстан жана Паргана өрөөнү менен Түндүк Кыргызстандын ортосундагы карым-катнаш, анын ичинде соода-сатык ургаалдуу жүргөндүктөн, осмо жана осмо чөп жөнүндө Кашкарга жана Анжиянга каттап соода кылган адамдар кабардар болушканы, атүгүл сурманы жана кургак осмодон жасалган эндикти катын-кыздар үчүн алып келип турушкан деп боолгоого толук негиз бар. «Тар заманда» айтылган осмо жана Шүкүрбек Бейшеналиевдин адабий каарманы Уриянын кашына осмо койгону ушундай ойго түртөт. Ошентсе да Академиялык «Сүйүү ырлары» жыйнагына кылдат көз жүгүргөн окурман кыз-келиндердин кашка осмо коюп сулуулануусу Кыргызстандын түштүгү менен Жерге-Тал тараптагы аялдарды жана түштүк аймагынан чогултулган ашыктык ырларында чагылдырылганын байкайт.

Осмо босоголош казак, өзбек, тажик, уйгурларда салттуу эндик. Казак тилинде - осмо, оспа, а өзбек, уйгур, тажик тилдеринде – усма. Ирегелеш Өзбекстанда осмо чөп жөнүндө маалымат менен мектеп окуучулары 6-класста таанышат («Боёк берүүчү өсүмдүк сыпатында осмо эгилет» (Пратов ж.б., 2017, б. 116). Кыргыздардын салтуу косметикасында орчун орун ээлеген өсмө чөп жөнүндө жаш муун билүүсү үчүн ал тууралуу маалымат бизде да окуулуктарга киргизилүүсү абзел деп ойлойм.

Жогоруда маани-мазмуну талданган топонимдер кыргыз тилиндеги китептерде орус тилинде кандай болсо ошондой жазылган учурлар бир топ болгону аз келгенсип, бурмаланган аталыштар китептен китепке шамал үйлөгөн эгиндин топонундай көчүп жүргөнүнө Топон ороними да мисал. Алсак, Википедияда «Кыргызстандын кен байлыгы: Энциклопедиялык окуу куралы» булак катары көрсөтүлүп, мындай маалымат берилет: «Топан графит кени – Жалал-Абад облусунун Кадамжай районунда, Топан суусунун орто агымында, Кызыл-Кыя шаарынан 55 км түштүк-батышта, деңиз деңгээлинен 3500 м бийиктикте. 1993-ж. табылган». Аталган энциклопедия Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору тарабынан чыгарылган. Таң калыштуусу, Топан кени жайгашкан Кадамжай району Жалал-Абад облусунун карамагына өтүп кеткени! «Словарь топонимов Кыргызстана» сөздүгүндө Топон – Топон деп кыргызча жазылган. Бирок, аталган сөздүк босоголош Өзбекстандын Фергана вилаятынын (районун) административдик борбору Вуадилди Кадамжай районуна кошуп койгон. Ушундай эле жаңылыштыкты «Кыргызстандын географиясы» китебиндеги Кадамжай районун картасынан да көрөбүз (китептин 188-бети).

Кыргызстандын топонимикалык сөздүгүнө көздү жумуп коюп, айтпайын десең жүрөктү өйүгөн бир тенденция оркоюп көрүнөт. Ал жер аталыштарын кулактан чоюп, арабдаштыруу «ылаңы». Мисалы, Вуадил топоними казактардын бу, би (бий) жана

араптардын адил (адил) сөзүнөн, ошол эле Кадамжай районундагы Валакиш топоними араб тилиндеги вали (коргоочу, ыйык, мырза, б. мусулман мамлекеттериндеги аскерий административдик титул, наам) жана киш (киши) деген эки сөздөн жаралыптыр. Вуадил (өзбекче Во-одил) топоними ХХ кылымдын башында Фергана облустук статистика комитетинин жылнамесинде перс тилиндеги «ва» – ачык, ачылган, «дил» деген сөздөрдөн туруп, капчыгайдын ичинен булкунуп агып келип, миндеген теше жерди сугарган суунун символу деп чечмеленет. Алакуш ошентип Валакиш, анан “Колдоочу же ыйык адам, аллага жакын адам, мырза киши” болду дейли!

Бүгүн Бишкек шаарынын коюн-колтугуна кирип кеткен ареалдын аталышы мындай чечмеленет: Аламедин (Аламүдүн) = пер., б. уш., б. рч., б. Аламединский р-н, б. алам – (ар.) знающий лучше всех + ед, үд + дин - (ар.) вера = знающий лучше всех веру. Ошондо Аламүдүн (Аламедин) белеси, капчыгайы, өзөнүнүн аты (топоними) араб тилиндеги алам (баарынан жакшы билүүчү) + ед, үд (кызматчы сөз, артикль) + дин (ишеним) деген үч сөздүн курамынан жаралып, мааниси «динди баарынан жакшы билүүчү» болот.

Акылга сыйбас парадокс! Эмне үчүн? Кыргыз тилинде «ала» сөзү топонимдин кайталанчу бөлүгү - топоформант экени, б. ала, ала-була, ала буурул сыяктуу түстөрдү билдирери, б. кыртыштын жана өсүмдүктөрдүн өңү боюнча айырмаланган талаага карата колдонулаары, б. көптөгөн тоо кыркалардын аталышы алдына жалгануучу бул приставка (аффикс) топонимикада көбүнчө улуу, бийик деген маани берери «Топонимикалык сөздүктүн» 52-бетинде өзүнчө абзацта жазылып турат. Андан тышкары, Ала- Айгыр, Ала-Арча, Ала-Байтал, Ала-Бел жана башка 15 чакты топонимди авторлор «ала» топоформантына өздөрү берген аныктамаларга ылайык чечмелешет. Анан эле Аламүдүн топониминине келгенде, аны Ала-мүдүн (Ала-Медин) деп мүчөлөп көрүшпөстөн, араб лексикасына секирип кетишкени таң калыштуу.

Филология илимдеринин доктору, профессор Курманбек Токтоналиев Аламүдүн топоними ала жана модун деген эки компоненттин айкашуусунун негизинде жаралып, кыргыз жергесиндеги эң байыркы аттардын катарына кирет деген гипотезаны сунуш кылган. Байыркы Алтай тил тобуна таандык «ала» лексикасы жайылган тоо, тоо кыры деген маанини туюндурса, «модун» сөзү тунгус-маньчжур тилдеринде ийри-буйру, тал-теректүү, бадалдуу, арчалуу жер деген мааниде колдонулат. Ала жана модун кошулуп, жайылган тал-теректүү тоо кыркасы же ийри-буйру тал-теректүү, бадалдуу тоо деген маанини билгизет. "Аламодун" сөзү кыргыз тилинин үндөштүк мыйзамына баш ийип, Аламүдүн болуп кеткен. Проф. К. Токтоналиевдин варианты дүйнө элдеринин, анын ичинде кыргыздардын тоо-кырга, өзөн-сайга, жылга-капчыгайларга, дарыя-булактарга, алардын табигый өзгөчөлүктөрүнө, өң-түсүнө, формасына карап, жан-жаныбарларга, жаратылыштагы кубулуштарга салыштырып атоо салтына үндөшүп турат.

Валакыш топонимине келели эми. Мен 2020-жылы жазып алган үч уламышта тең топонимдин жаралышы ошол жерди байыр туткан ала кушка байланышкан. Аксакалдардын айтышынча, тажик туугандар «Ала-Кушту» өз тилине ылайыкташтырып, кийин кыргыздар да тажиктерди туурап Валакыш (Вэлэкыш) деп айтылып кеткен. Үч-Коргон кыштагы район борбору (1926-1959-жж.) кезде ырасмий кагаздарга «Валакыш» деп жазылып, кең түздүктүн Ала-Куш атынын унутулушун тездетет. Ал эми ырасмий кагаздарга орус тилине ыңгайлаштырылып, Валакиш болуп жазылып калган. Бүгүн да

ошол бойдон келатат. Белгилүү тажик топонимисти Жахони Умед Мухиддиндин айтышынча, «Валакыш» сырткы формасы боюнча байыркы согдий тилине окшошпойт, тажик сөзү деп айтууга «ы» тыбышы мүмкүнчүлүк бербейт. Баса, Валакышка (Ала-Куш) туташкан Үч-Коргон кыштагында жашаган тажик туугандар Валакыш топониминин маанисин билишпейт.

«Словарь топонимов Кыргызстана» китебинде Валакыштан башка Арек кыштагынын, Асырандын көпүрөөсүнүн, Алама өзөнүнүн жана башка топонимдердин мааниси араб тилиндеги сөздөргө барып такалат. Өлкөбүздөгү жер-суулардын аттарынын маани-мазмунун араб лексикасындагы сөздөр аркылуу чечмелөө жана пайгамбарлар менен шейхтер, азиз-олуяларга байланыштыруу, андай мифти маалымат булактары аркылуу жайылтуу, эл кулагын көндүрүү аракети эгемендик жылдары кеңири кулач жайып, өзүнчө илдетке, атүгүл тенденцияга айланды.

Мисалы, жогоруда аталган топонимикалык сөздүктү түзүүчүлөрдүн бири Юрий Беляков мырза Аламүдүн (Аламедин) өзөнү (дарыясы) XII-XIII кылымдарда өмүр сүргөн шейх Алам ед-Диндин урматына аталганын «илимий» жол менен негиздөөнүн аракетин жасайт. Алам ед-Дин тейдеги ысым мусулман антропономикасында бар экени «Мусульманские имена» (түзүүчү Ибн Мирзакарим ал-Карнаки) деген маалыматнамага (справочник) шилтеме жасалып, андай адам аты Алам ад-Дин (Аламуддин), диндин туусу жана Аллам ад-Дин (Алламуддин), көй кашка улама түрүндө болот деп түшүндүрүлөт.

Ю. Беляков мурда Бабаш-Ата чокусу VII кылымда өткөн мусулман ташбыйкатчысы Бабаш атанын, Тоскоол көлү (Сары-Челек) жана Тоскоол суусу Тоскоол атанын, Падыша-Ата дарыясы Саид Камал ад-Дин Салмани ал-Фарси деген ташбыйкатчынын, Тоскоол атанын жээнинин урматына Кара-Суу дарыясына куйган *Кожо-Ата* суусу, Вали атанын урматына Ит-Агар дарыясына куйган Авлетим суусу менен Авлетим кыштагы аталган деген легенданы, атүгүл Мухаммед пайгамбар жана анын үмөттөрү *Бабаш ата*, *Бозбу ата*, *Тоскоол ата*, *Ыман ата* *Вали ата* ал-Фарсинин 632-634-жылдары тартылган сүрөтүн жарыялаган. (Ал сүрөттүн чын-төгүнү жана топонимдерди жасалма исламдаштыруу «ылаңы» жөнүндө «Пайгамбардын «кыргыз үмөттөрү» же элди азгырган жаңы мифтер» деген макалада «Рухэш» адабий-публицистикалык сайтында кеңири жазгам). Баса, доцент Ю. Беляковдун Кыргызстандагы жер-суу аталыштары тууралуу китебинде (Беляков, 2020) алдагыдай легендалар өтө арбын.

Бул сыяктуу легендаларга эч кандай каршылык жок. Бирок, андай легендалар илимий китептерде бир өңүрү үзүк бойдон же бир жактуу берилгени натуура. Мисалы, биринчи жана акыркы жолу 2003-жылы чыккан «Кыргыз тарыхы» энциклопедиясында Сулайман тоосу, Беракух жөнүндөгү маалыматты окуйлу: «...Ал «Тахт-и-Сулайман» («Сулаймандын тактысы») деп да аталат. Теңиртоолук тарыхчы Жамал Карши (13-к.) Ошто Барака жана Ханаф деген эки тоо бар, б. Бараканын жанында Сулайман ибн Дауддун вазири Асаф ибн Бурхийанын бейити бар деп көрсөтөт. 16-к-да бул тоого султан Бабур чакан ак үй (хужра) курдурган...» (Бабур-неме, 1958, б. 354). Баары туура! Деген менен...

1) Атактуу Захиреддин Мухаммед Бабур «Бабур-намэде» Ош шаарынын (чептин) түштүк чыгышындагы кооз тоону Бара-Кух деп атап, анын чокусундагы үжүрөнү Султан Махмуд хан курганын баса белгилейт («Бабур-намэ». Госиздат Уз. ССР, 1948. 14-б.).

2) Сулайман ибн Дауд ким? Сулайман атактуу Давуд (Давыд) пайгамбардын уулу дечү болсок, анда ибн сөзүнүн ордуна «Давыд пайгамбардын уулу Сулайман» деп жазганда туура болмок. Ооба, Даудду да, Сулайманды да мусулмандар пайгамбар деп билишет. Ал эми тарыхый китептерде Дауд болжол менен б.з.ч. X кылымдагы Жөөт падышалыгынын үчүнчү өкүмдары, падышасы болгону айтылат. Ошондой эле, Сулайман пайгамбар тарсалардын ыйык китеби «Тоораттагы» (Библия) Сулайман (Соломон) падыша катары айтылып жүрөт. Ошондуктан, Сулайман уулу Дауд деп жазганда кыргыз тилинин жазуу эрежелери сакталмак жана карапайым адамдар жеңил түшүнүп, баш катырышмак эмес.

3) Бейит термини кыргыз тилинде мүрзөнүн синоними. Ошондуктан, энциклопедиядагы Сулайман тоосуна тиешелүү маалыматты окуганда Асаф ибн Бурхийанын XVIII кылымда тургузулган күмбөзү жөнүндө эмнеге айтылбаган деген суроо жаралары мыйзам ченемдүү.

Топонимдер, алардын маанисине байланыштуу гипотезалар жана китептерде жер-сууларга берилген мүнөздөмө-сыпаттама тууралуу сөз кылып жатып, топонимдерди жазуудагы эки ачекейликке учкай да болсо токтолбой кетүү мүмкүн болбой калды. Анын негизги себеби 1995- жана 2002-жылдарда сунуш этилген жазуу эрежелерин коомчулуктун колдобой койгондугу ал эрежелердеги оркойгон кемчиликтерге байланыштуу экени ырасмий түшүндүрүлгөн. Ошон үчүн ал жагына көңүл бурбай, кээ бир жер-суу аттарынын ырасмий колдонуудагы жана мамлекеттик иш кагаздарда, айыл-кыштактарга кире бериштеги көрнөктөрдө жазылган аталыштарды өзгөртүп жазып салган учурларды карап көрөлү.

«Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндөгү» жер-суу аттарынын тизмесинде макаланын башында мааниси түшүндүрүлгөн Ярун-Туз (Жарун- Туз) жок. Ал эми береги топонимдер эки вариантта берилген: Жалак-Бел (карталарда Жалпак-Бел), Сурма-Таш, Сүрмө-Таш, б. Чабай, Чаувай, б. Исфайрам, Исфайрам-Сай, б. Лайсуу (Ылай-Суу), Лакол (Улакол), Ленинполь (Бакай-Ата), Пржевальск (Каракол), Пачата (Пашата, Падыша-Ата), Рабат-Сай (Рават-Сай), Хайдеркен (Айдаркен), Хан-Теңир (Кан-Теңир) ж.б.у.с. Муну ким кандай түшүнөт? А мен бул топонимдерди бул же тиги вариантта же өзүм каалаган вариантта жазсам жаңылышпайм деп түшүндүм. «Кыргызстандын географиясы» энциклопедиялык окуу китебин жазууга катышкан илимпоз-географтар да ушундай түшүнүшкөндүктөн, өкмөттүк иш кагаздарда, ырасмий документтерде Чаувай, Сурма-Таш топонимдерин Чабай, Сүрмө-Ташка алмаштырышкан. Бул географтар илимде «кабинеттик мифология» катары белгилүү «ылаңга» азгырылышпастан, топонимдерди тактоо үчүн Испайрам-Сай өрөөнүнө барышса, жергиликтүүлөр Чабай, Сүрмө-Таш, Ярун-Туз (Жарун-Туз) деп эгерим айтышпаганына, Чабай эмес Чавай (Чавай), Ярун-Туз (Жарун-Туз) эмес, Жорум-Түз, Сүрмө-Таш эмес Сурма-Таш деп, ал эми Кадамжай аймагындагы мурдакы Кан посёлогун Кэн (Кен), Калтак маалесин Кэлтэк деп айтышарын өз кулактары менен угушмак. Түштүк Кыргызстан боюнча береги феноменге байланыштуу мисалдарды айта берсе, чети оңой менен оюлбайт.

Кыргызстандагы ырасмий жана илимий булактардагы кээ бир жер-суу аттарын жазылышы боюнча талдасак, теңирден тескери маанини берет. Кан, Калта, Калтак, Калта-Боз, Калта-Булак, Катта-Арык, Катта-Кум-Бел, Кара- Камар ж.б.у.с. Кан топоними кишинин же жан-жаныбардын канына, же ханга (канга), Калта - баштыкка, капка, кийимдин чөнтөгүнө, Катта – жазып кой же катташып туруп деген этишке байланыштуу

аталган деген ойго кимди да болсо түртөт. А Калтак менен Кара-Камар топониминдеги калтак жана камар сөзүнүн маанисичи? Эне тилин начар билген кыргыздар же чет элдиктер үчүн такыр эле баш катырма сөздөр! Эгерде түштүк говорундагы а тыбышына ылайыктуу тамга казак, өзбек алфавитиндеги тейде кыргыз тилинин алфавитинде болсо, мындай тузак тартылмак эмес. Анда Кан – Кән (кен), б. Калта – Кәлтә (келте, чолок, кыска), б. Кара-Камар топонимин «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» менен куралданып, маанисин чечмелесек, суу жеп кеткен чоң жээк, жарча болмок. Ушу жерден Кадамжай, Ноокат аймагында камар сөзү – чоң эмес үңкүргө карата да айтыла турганын кулак какты кылып коёюн.

Бул маселеге көңүл бурганымдын себеби, биздин адабий тилди мыйзамдаштырган окумуштуу бабаларыбыз кетирген жогорудагы кемчиликтердин кесепетинен алдагыдай чалкеш топонимдер китептен китепке, илимий эмгектен илимий эмгекке, маалымат каражаттарында көчүп жүрөт. Окумуштууларыбыздын Совет доорунда бул кемтикти ондоого даабаганын ар кандай жүйөлөр менен түшүндүрүү мүмкүн. Бирок, өлкөбүз эгемендүү болгондон берки отуз үч жылда мындай үлкөн проблема коомчулуктун, эң мурда адистердин көңүл сыртында калганы түшүнүксүз.

Кыскача жыйынтыктай келсем, бул макаланын максаты аталган баалуу китептерди («Кыргызстандын географиясы» энциклопедиялык окуу китеби, «Кыргыз тарыхы» энциклопедиясы, «Словарь топонимов Кыргызстана», «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү») каралоо үчүн эмес, ал китептердеги суроо жараткан маселелерге илимпоздор чөйрөсүнүн көңүлүн буруу, эгерде көз карашымда кемчилиги болсо, аны ондоо экенин эскерте кетмекчимин.

Колдонулган адабияттар:

1. Бабур, Захир ад-Дин. (1958). *Бабур-наме*. Пер. М. Салье. Ташкент: Госиздат Уз. ССР.
2. Беляков, Ю. (2020). *Топонимические легенды Кыргызстана*. Бишкек: «Maxprint».
3. Будаговъ, Л. (1869). *Сравнительный словарь турецко-татарскихъ наречий, со включеніемъ употребительнѣйшихъ словъ арабскихъ и персидскихъ и съ переводомъ на русский языкъ*. Томъ 1. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наук.
4. Васильева, Л.А. (2020). «История языка урду и его статус в Пакистане». *Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность*, вып 4, сс. 138-149.
5. Исаев, Д. (1977). *Жер-суу аттарынын сыры*. Фрунзе: Мектеп.
6. Карасаев, Х. (2009). *Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү: 80 000 сөз*. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
7. ал-Карнаки, Ибн Мирзакарим. (2009). *Мусульманские имена*. Санкт-Петербург: Изд. «Диля».
8. *Кыргыз тарыхы: Энциклопедия*. (2003). Жооптуу редактор А.Асанканов. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
9. *Кыргыз тилинин сөздүгү*. (2010). Ред. А. Акматалиев. Бишкек: «Avrasya press».

10. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (1969). Ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев. Фрунзе: «Мектеп».
11. *Кыргызстандын географиясы*. (2004). Энциклопедиялык окуу китеби. Жооптуу ред. Ө. Бараталиев. Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУ.
12. *Кыргызстандын кен байлыгы: Энциклопедиялык окуу куралы*. (2004). Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
13. *Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау*. (2022). Алматы: Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі.
14. Мукамбаев, Ж. (2009). *Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү*. Бишкек.
15. Мурзаев, Э.М. (1974). *Очерки топонимики*. Москва: «Мысль».
16. Пратов У., Тухтаев А.С., Азимова Ф.У. (2017). *Биология (Ботаника). 6-класс*. Тошкент: «O‘zbekiston».
17. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: «Илим».
18. *Словарь топонимов Кыргызстана*. (2013). Сост.: К. Алымкулов, Ю. Беляков, И. Абдувалиев. Бишкек.
19. *Сурьма*. (1977). С.М. Мельников, А.А. Розловский, А.М. Шуклин и др. Под ред. С.М. Мельникова. Москва: Металлургия.
20. Фасмер, М. (1987). *Этимологический словарь русского языка*. 3-том. Москва: «Прогресс».
21. Ҳасандуст, Моҳаммад. *Farhang-i rīša-šināhtī-ye zabān-i fārsī* (Этимологический словарь персидского языка). Том 3. Тегеран: Перс тили жана адабияты академиясы, 1393/2014.
22. Mustehasan, Mustehasan., Azhar, Misbahuddin., Naushin, Sofia., Urooj, Mohd., Husain, Gulam Mohammed. (2022). “Overview of Sang-e-Surma (Antimony Sulphide or Lead Sulphide): A Mineral Origin Unani Drug”. *Traditional and Integrative Medicine*, Volume 7, Issue 1, Winter, 124-134.
23. Rukhaia, Kakha., Chikovani, Manuchar., Rusia, Maya Sh. (2024). “For the Etymology and Distribution of the Element Surma”. (2024). *Georgian Scientists*, Vol. 6. Issue 2, 447-454. <https://doi.org/10.52340/gS.2024.06.02.47>

Интернеттен алынган маалыматтар

24. *Ала-Тоо, Аламүдүн, Ала-Арча - жериңдин атын билесиңби?* Курманбек Токтоналиев. Ф. и. Д., проф., 23.04.2018 (<https://www.bbc.com/kyrgyz/blog-43864652> колдонулган күнү: 20.11.2024).
25. Арстанбек Буйлаш уулу. Тар заман. <https://ruhesh.kg/ky/category/show/news/3001/arstanbek-buylash-uulu-tar-zaman> колдонулган күнү: 20.11.2024).

26. Вуадиль (Ферганский район). Дм. Пославский. 10.09.2021. (<https://uzbloknot.com/2021/09/10/vuadil-vodil-fergana-region/> колдонулган күнү: 20.11.2024).
27. *РЕЕСТР* месторождений и проявлений полезных ископаемых (Каталог месторождений и проявлений полезных ископаемых, вынесенных на карту полезных ископаемых Кыргызской Республики масштаба 1:500 000) (<https://geology.kg/wp-content/uploads/2024/01/Reestr-PI.pdf>, стр. 50. колдонулган күнү: 20.11.2024).
28. *Muslims lining colourful surma during Ramzan month*. Hans India. 14.04.2022 ` (<http://timesofindia.indiatimes.com/> колдонулган күнү: 20.11.2024).
29. Singh, Karnica. (2021). "The real Ithmid Surma - origin, science, history and its benefits". Integrative Nutritionist, Dec 7, 2021. (<https://www.karnicasingh.com/post/the-real-ithmid-surma-origin-science-history-and-its-benefits> колдонулган күнү: 20.11.2024).
30. *The ancient art of making Surma*, The Daily Hustle: 5.05.2024. (<https://www.afghanistan-analysts.org/en/>) <https://www.karnicasingh.com/> колдонулган күнү: 20.11.2024).